

УДК 37.013(477)“18-19”(018)

І. О. КУЧИНСЬКА,

доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної педагогіки, педагогіки вищої школи та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ У 1900–1916 РОКАХ

У статті робиться спроба аналізу та обґрунтування особливостей розвитку ідей громадянського виховання в Україні у 1900–1916 рр.

Ключові слова: становлення, розвиток, ідеї, громадянське виховання.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Безперечно актуальним у теоретичному аспекті процесу виховання залишається виявлення спадкоємності ідей та концептуальних положень, які стосуються розуміння суспільно-педагогічною думкою суттєвих сторін громадянського виховання, що дає змогу визначити орієнтири його розвитку в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Вважаємо за необхідне підкреслити, що висвітленню окремих питань громадянського виховання в історичному аспекті присвячено низку сучасних наукових досліджень. Це, насамперед, дослідження історії становлення і розвитку громадянського виховання (Т. Завгородня, П. Ігнатенко, Л. Крицька, Н. Косарева, В. Поплужний, М. Рагозін, Б. Ступарик).

Мета статті – проаналізувати та визначити громадянську мету і завдання виховання у 1900–1916 рр.; висвітлити основний зміст і характеристики громадянського виховання у розглянутий період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підкреслимо, що у 1900–1916 рр. ХХ століття громадянське виховання учнівської молоді обґрунтовувалось у контексті потреб суспільного розвитку. Перед педагогічною громадськістю постало питання громадянського формування особистості в аспекті реформування шкільної освітньо-виховної політики (1900–1916). Акцентувалась увага на формулюванні мети і завдань громадянського виховання з урахуванням суспільних перетворень. Аналіз публікацій у педагогічній пресі означеного періоду (М. Ковалевський “Личность и воспитание”, 1916; С. Миропольський “Учебник дидактики (общая дидактика)”, 1913; А. Фомін “Постановка школьного дела в Западной Европе и наша средняя школа будущего”, 1907; М. Успенський “Об инспекции народных училищ”, 1913; О. Левітін “Демократизация школы”, 1914; С. Поляков “Средняя школа как “дом юношества” и ее самоопределение”, 1916) засвідчив тенденцію до позитивного оцінювання цієї новації. Так, названі автори вважали, що нові соціально-економічні умови вимагали як демократизації суспільства загалом, так і демократизації школи зокрема; підкреслювалася важливість пристосування шкільних програм до нових умов.

Результати аналізу навчальних планів і програм досліджуваного періоду засвідчили внесення у структуру навчально-виховної діяльності громадянської компоненти (предмети: “Законознавство”, “Вітчизнознавство”, “Пропедевтика”). Зокрема, особливо популяризувався введений у 1905 році в шкільну практику предмет “Законознавство”, який вивчався у 7-му та 8-му класах чоловічих гімназій і, починаючи з 1906 року, в реальних училищах. Так, тільки у м. Києві названий предмет викладався у 17 класах 10 навчальних закладів.

Пояснювальна записка до програми з предмета “Законознавство” (17.06.1906) засвідчила, що курс законознавства мав на меті ознайомити учнів у доступній формі з чинним законодавством, висвітлюючи при цьому інформацію про існуючий порядок, що дає можливість учням отримати уявлення про власні права й обов’язки щодо держави й громадян. У курсі “Законознавство” не повинні були розглядатися юридичні теорії та спірні положення. При вивченні окремих правових інститутів акцент робився на історії їх походження. За такого підходу планувалось обійти всі недоречності, пов’язані з введенням у шкільну практику нового предмета, а саме – його недоступність для розуміння учнів середньої школи.

Як свідчить “Звіт про викладання законодавства у гімназіях і реальних училищах м. Києва” (1907–1908) під авторством М. Ясинського і І. Демченко, структура, зміст, особливості викладання цього нового предмета оцінювалися з погляду надзвичайної актуальності та своєчасності. Серед педагогічної громадськості м. Києва піднімалися такі питання: 1) достатньо чи недостатньо годин, які відводяться на викладання предмета “Законознавство”; 2) як ставляться до предмета учні та чи цікаво їм; 3) якими є бажані зміни до програми законодавства; 4) як контролюються знання учнів, чи часто вдається їх опитувати; 5) чи не виникає певних побажань щодо викладання предмета. Констатація М. Ясинським і І. Демченко у “Звіті” корисності та необхідності впровадження у середніх школах курсу “Законознавство” акцентувала увагу педагогічної громадськості на його виховній значущості. Відзначалося, що законодавство не тільки відповідає на запитання, що цікавлять молодь, але й, насамперед, дає ґрунтовну інформацію про державу, її устрій, існуючі в ній відносини. Крім цього, важливе виховне значення предмета обґрунтовувалося в аспекті поваги до самої ідеї права, принципу законності.

Широко обговорювалась, як свідчать матеріали циркуляру по Київському освітньому округу за 1905 рік, програма з предмета “Законознавство”, а саме її зміст, який складався зі вступу (мета, зміст і значення права); першого розділу – державне право (поняття про державу та її елементи: 1) народ; 2) територія; 3) верховна влада і голова держави; виникнення держави); другого розділу – громадянське право й громадянський процес (поняття про громадянське право, гілки громадянського права, суб’єкт і об’єкт права, право і дієздатність); третього розділу – кримінальне право й кримінальне судочинство (поняття про кримінальне право та кримінальне судочинство); у кінці програми пояснювальна записка акцентувала увагу на пріоритетних навчальних посібниках та їхніх авторах. Перевага надавалася працям Г. Меркеля “Юридична енциклопедія”, В. Жуковського “Курс законодавства”, Г. Солодовнікова “Законознавство”, М. Коркунова “Лекція по загальній теорії права”, Г. Шершеневича “Російське громадянське право”, Е. Енгельмана “Посібник громадянського судочинства”, М. Сергієвського “Російське кримінальне право”, К. Случевського “Курс кримінального судочинства”, О. Градовського “Початок російського державного права” (т. I–III), О. Мейера “Російське громадянське право”.

Загалом правове виховання у цей період передбачало вирішення таких питань, як: озброєння учнів знаннями законів; формування в учнів

правової свідомості; розуміння необхідності дотримання вимог законів; формування поваги до держави і права. Такий аспект виховної діяльності розглядався як корисний для зміцнення життєвої позиції, що підвищує громадянську активність школяра.

Зазначимо, що шляхи розвитку громадянських якостей учнівської молоді розглядалися також під час вивчення таких предметів, як “Пропедевтика”, “Історія”, “Географія”, “Російська мова”, “Російська література”, “Вітчизнознавство”. Зокрема, рекомендованою літературою відповідно до програми з пропедевтики (1905) були праці відомих вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів, а саме: Д. Селлі “Основи психології у застосуванні її до виховання”, К. Ушинського “Людина як предмет виховання”, П. Анрі “Сучасний стан експериментальної педагогіки, її методи та завдання”, Т. Рібо “Еволюція загальних ідей”, Д. Сміта “Теорія моральних почуттів”, Т. Прейера “Душа дитини”, У. Джеймса “Психологія у бесідах з учителем”, Х. Кейра “Характер і моральне виховання”, П. Лесгафта “Родинне виховання дитини”, Р. Томи “Моральність і виховання”, О. Попова “Звичайний моральний закон”. Перевага надавалась інноваційним поглядам саме зарубіжних представників психолого-педагогічної думки, що пояснювалося набутим ними досвідом у проблематиці виховання громадянськості.

Як свідчать “Доповнення і пояснення до програми і правил всіх класів чоловічих гімназій і прогімназій міністерства народної освіти” (1912), визначеність для класного читання статей з етнографії та інших розділів вітчизнознавства трактувалась як можливість активнішої популяризації такої проблематики з метою покращення формування морально-громадянських якостей учнівської молоді.

Матеріали циркулярів по Київському освітньому округу (1905–1908) підтверджують фактор актуалізації у середніх навчальних закладах згаданих предметів, які, на погляд педагогічної громадськості означеного періоду, закладають основи формування громадянської свідомості школярів.

Аналіз програм із законознавства й пропедевтики засвідчив упередженість та ідеологічний підхід радянської історіографії до їх оцінювання: означені предмети критикувалися тільки з класових позицій, не приймалися “буржуазні методи” громадянського виховання учнівської молоді. Підкреслимо, що ці навчальні предмети відігравали важливу роль у формуванні громадянського мислення, громадянської поведінки, сприйманні навколишнього світу з громадянських позицій.

Цілком очевидно, що у досліджуваний період склалося розуміння громадянськості як інтегративної якості, що відображає ставлення індивіда до політичного устрою, влади і закону. Громадянин трактувався як суб'єкт права, який мав підтримувати законність й правопорядок у державі. Поняття громадянськості ґрунтувалося на ідеї єдності держави і народів, які входили до її складу. Школа у цьому контексті повинна була становити собою певну модель громадянського суспільства, в якому діти отримують перші уроки суспільного життя. На основі ідей державної спільності поступально розширювалася парадигма виховання діяльних членів громадянського суспільства. Ця парадигма формувалася на засадах державної ідеології, трактування громадянського суспільства як суспільства, що забезпечує продуктивну взаємодію між владою й громадянами, які беруть на себе частину обов'язків держави та не перебувають в опозиції щодо неї.

Особливо важливо, що в цей період реформування шкільної освітньо-виховної політики розвиток ідей громадянського виховання учнівської молоді відображав не тільки суспільно-політичні реалії, а також і національну ситуацію в Україні. Відсутність на початку ХХ століття національного виховання в системі освіти України, за умов коли ігнорувались національно-культурні потреби народу, спричинила певну національно-виховну проблемну ситуацію, що позначилося на формуванні національних цінностей всупереч офіційній державній ідеології. Розвиток українського суспільства вимагав створення школи, яка б відповідала інтересам всього українського народу.

Важливо зазначити, що у середовищі патріотично налаштованої педагогічної громади почали акцентуватись особливості громадянського виховання учнівської молоді в школах на території України, а саме: Б. Грінченка "На беспросветном пути. Об украинской школе" (1907), "Якої нам треба школи" (1912); С. Русової "Ідейні підвалини школи" (1913); Я. Чепіги "Ґрунтовні принципи нормальної школи" (1911) та інших. Зокрема, С. Русова виховання громадянськості пов'язувала з домінуванням у виховній теорії і практиці національно-демократичних ціннісних орієнтацій. Громадянство, на її погляд, має складатися не з пасивних мрійників, а з робітників, які приносять своєю працею "нові скарби в більші і менші соціальні угруповання"; почуття симпатії та справедливості мають бути, на погляд просвітительки, поширені й охоплювати не тільки кола найближчого оточення дитини, але й ширші – націю, людство, весь світ. На її

переконання, рідне оточення, мовне середовище дитини, товариське гуртування, широка краєзнавча діяльність, побудова нової школи, яка б відповідала національним вимогам, сприяє більш ефективному формуванню громадянського й національного світогляду дітей і молоді в Україні.

Педагог підкреслювала, що людина стає людиною лише в громаді. Усвідомлення закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, у контакті з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовної ідеї добра. Наголошувалося, що лише у спільноті, в спільному житті людей формулюються юридичні закони, моральні завдання та обов'язки.

Умовою набуття досвіду громадянської поведінки, за С. Русовою, є діяльність школярів у дитячих об'єднаннях, які відіграють важливу роль у становленні особистості, а саме: сприяють формуванню соціально значущих якостей особистості; розвивають потребу громадянського, соціального та особистісного вдосконалення; дитяча організація є своєрідною моделлю громадянсько-соціальних відносин, що дає можливість корегувати їх на різних рівнях – з дітьми, дорослими (“Дитячий сад на національній ґрунті”, 1910; “Націоналізація дошкільного виховання”, 1912; “Ідейні підвалини школи”, 1913; “Нова школа”, 1914). Зрозумівши тісний зв'язок особи з громадою, уявивши собі найкращі добродійності, яких вимагають від особи її громадські обов'язки, можна, на погляд просвітительки, з'ясувати, як саме слід здійснювати громадянське виховання, наслідком якого є справжній розвиток громадянства, збільшення активних діячів.

Констатуємо, що в Україні у 1900–1916 рр. ХХ століття ідея громадянського виховання розвивалася у аспекті світової педагогічної думки, але разом із тим її відмінність полягала у морально-правовій специфіці формування громадянських поглядів школярів. Формування громадянського світогляду учнів обумовлювалося з позицій офіційної державної моралі, причому його правовий аспект обґрунтовувався у контексті моральних ціннісних орієнтацій майбутнього громадянина, спроможного до активних дій на користь державних інтересів. Разом із тим, поява проблематики громадянського виховання у контексті національних ціннісних орієнтирів висвітлювала можливі напрями громадянського формування особистості, що набули чинності в наступному періоді.

Зазначимо, що актуалізація в освітньо-виховній діяльності культури громадянського мислення й громадянської поведінки, правової свідомості, почуттів патріотизму обумовили закономірності розвитку грома-

дянського виховання в Україні у 1900–1916 рр. ХХ століття. Відбувався поступальний розвиток парадигми виховання активних, діяльних членів громадянського суспільства. Однак ціннісно-нормативна оцінка громадянських аспектів виховання особистості мала неоднозначний характер. Зокрема, педагогічна громадськість, яка культивувала російсько-імперські ціннісні орієнтири у виховній діяльності (І. Демченко, С. Левітін, С. Поляков, М. Успенський, А. Фомін, М. Ясинський та інші), розглядала ідеї громадянського виховання у контексті відповідних морально-правових постулатів, акцентуючи увагу на важливості формування правових основ мислення та культури поведінки майбутнього громадянина імперії. Інші педагоги, які розглядали виховання діяльних, активних членів громадянського суспільства у національно-творчому контексті (Б. Грінченко, М. Дмитрієв, М. Павловський, П. Смуток та інші), підкреслювали необхідність упровадження у виховну діяльність загальнонародних, національних ціннісних орієнтирів та ідеалів.

Висновок. Отже, зазначимо, що закономірності розвитку ідей громадянського виховання формувалися в аспекті громадсько-державного та національно-політичного самоусвідомлення, соціальної організації й ідейних установок суспільства. Висвітлення психологічного аспекту досліджуваної проблеми є перспективним напрямком подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : монографія / І. О. Кучинська. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – 196 с.
2. Русова С. Дещо з філософії виховання / С. Русова // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / за ред. В. Слісаренко, О. Проскури. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 128–140.
3. Русова С. Дитячий сад на національній ґрунті / С. Русова // Світло. – 1910. – № 3. – С. 44–46.
4. Русова С. Дошкільне виховання / С. Русова. – Катеринослав, 1918. – 63 с.
5. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло. – 1913. – Кн. 5. – С. 33–39.
6. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 3–7.
7. Русова С. Нова школа / С. Русова // Все для вчителя. – 2003. – № 27. – С. 5–10.

8. Русова С. Нова школа / С. Русова // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / за ред. В. Слісаренка, О. Проскури. – К. : 13МН, 1998. – С. 165.

9. Циркуляр по киевському учебному округу // ЖМНП. – Програма законодавения. – 1906. – № 7, № 8. – Киев. – С. 384–389.

10. Циркуляр по Киевскому учебному округу. – Некоторые указания по поводу учебно-воспитательных задач школы и их наилучшего разрешения // ЖМНП. – 1907. – № 11. – С. 556.

11. Циркуляр Министерства народного просвещения директорам и инспекторам народных училищ о наблюдении за школами // Вестн. воспитания. – 1911. – № 7. – С. 127–130.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013.

Кучинская И. А. Особенности развития идей гражданского воспитания в Украине в 1900–1916 годах

В статье сделана попытка анализа та обоснования особенностей развития идей гражданского воспитания в Украине в 1900–1916 гг.

Ключевые слова: становление, развитие, идеи, гражданское воспитание.

Kuchynska I. O. Peculiarities of development of ideas of civil education in Ukraine in 1900–1916

The article concerns the analysis and substantiation of the peculiarities of the ideas of civil education in Ukraine in 1900–1916.

Keywords: formation, development, ideas, civil education.